

HATÁRKUTATÁS – A REGIONÁLIS TUDOMÁNYOK ÚJ ÁGA?

Kürti László

PhD, egyetemi docens

Miskolci Egyetem Politikatudományi Tanszék

lkurti@ella.hu

Az 1990-es évek egyik nagy felfedezése a multidiszciplináris határtudománynak nevezett új elméleti és kutatási irányzat létrehozása volt. A regionális és etnikai kutatás, a multikulturális és posztmodern antropológia határán mozgó új tudományág szinte egy csapásra megváltoztatta a területiséggel kapcsolatos identitásról és a kultúráról alkotott elképzelésünket. E határtudomány üstökösszerű feltűnése – nagy meglepetésre – nem Európa keleti és déli részén történt (ahol évszázadokra visszamenőleg olvashatunk határvitákról és konfliktusokról), hanem Amerikában és Európa északi-nyugati felén. Az USA-ban, a Mexikóval határos államok intézményei (Florida State University, University of New Mexico, University of Texas), és az USA Kanadával határos kutatóintézetei és egyetemi tanszékei jártak elől a kutatásban. A University of Texas (El Paso) egyedi kombinációt dolgozott ki erre, amikor a jogi és a társadalomtudományi kutatásokat egyesítette a nemzetközi hírnevű *The Journal of Law and Border Studies*-ban.

Nyugat-európai egyetemeken létesültek az első határkutató központok (The Queen's University, Amagh-i Határok Közötti Kutatóközpont, Ulsteri Határkutató Központ, a walesi Glamorgan Egyetem Határkutatások Központja, a dán Border Region Studies Network, a University of London Geopolitics and International Boundaries Research Center, a Warwick Egyetem szociológiai tanszékén

működő regionális kutatóközpont, durhami, a bergeni, a nijmegeni és a berni egyetemen működő, határkutatással foglalkozó műhelyek). Az EU különböző finanszírozási lehetőségekkel több nemzetközi alapkutatást indított el (Association of European Border Regions vagy az 1994 és 1999 közötti INTERREG A, B, C, vagy az EURES és az EU Border Conflict nevezetű kutatás a Birminghami Egyetemen). A hatás nem váratott sokáig: svéd, lett és orosz központok, kutató tanszékek létesültek (például a Volgográdi Egyetemen).

Miért ez a nagy érdeklődés, és mi rejlik mögötte?

Európában a második világháború után elcsendesültek a viták a nemzetállamok határaival kapcsolatosan, de a Berlini Fal leomlása óta a területi és határviták – amelyekre egyre több kutató hívta fel a figyelmet – leginkább a nacionalizmus és regionalizmus új formáinak jelentkezését hozták magukkal. Lényegében e problematika feltárása az elsődleges célja az új interdiszciplináris vizsgálódásoknak, amelyeket ma már határkutatás, határkultúra-kutatás néven ismerünk (border studies, cross-border studies). Ezen új kutatásban az nyert központi szerepet, hogy a területiség a nemzeti identitásformálódásban meghatározó szerepet játszott a huszadik század végén. Az ezzel kapcsolatos kutatás már az 1970-es évek Nyugat-Európájában megkezdődött, és számos kitűnő tanulmányban foglalták össze az eredményeket (Rokkan – Urwin, 1982).

A konfliktuskutatásból az derül ki, hogy több vitatott határterület hovatarozása a többszöri békeszerződés ellenére sem oldódott meg. Most, amikor az Európai Unió egyre bővül, talán még fontosabb megismernünk azt, hogy Európában a nemzeti „tér” és annak kiterjedése mennyire központi szerepet játszik – sokszor igen szélsőséges ideológiai színezettel – a nemzeti öntudat és a nemzetállam-mítoszok újrafarmálásában. Nyilvánvaló, hogy a kérdés ezért került előtérbe, ezért került be az Európai Unió, az Európa Parlament és az Európa Tanács napirendi pontjai közé 1993-as bécsi deklaráció illetve az 1995-ös freiburgi találkozó óta. Ekkortól érzékelhető egyfajta váltás az európai uniós politika szóhasználatában: az „etnikum”, „kisebbség” és „nemzet” fogalma helyett új varázsszavak kerülnek elő, mint „régió”, „territoriális és nem territoriális kisebbség”, „kulturális identitás”, valamint „kulturális közösség”. Nyelvi váltás mögött – vitatható módon – nem feltétlenül a nyugati vezetői jóakarata keresendő, hanem egyszerűen a szükségesség; 1989-ben a kétpólusú világ felbomlása egy új nemzetállam kialakulását és egyúttal egy hatalmas kelet–nyugati migrációs hullámot hozott.

Határvidék, határkultúra

A huszadik századi területiség problémáját nemcsak a mesterségesen meghúzott nemzetállam-határok jelentik, hanem az azokon át- és keresztülhatoló nemzeti és etnikai-regionális területek vagy határkultúrák térbeli elterjedése is. Ezek pontos kiterjedése mindig is problematikus volt nemcsak a kelet-, közép-kelet-európai, hanem más európai államokban is. Az a felismerés, hogy terület és nemzet kérdése lényegében egy és ugyanaz, nem új. Már a romantika korában felfigyeltek egyes írók a modern nemzetek területiségére.

A régió következetesen a nacionalista mozgalmak áldozatává lett. A tömeges lakosságcsere, egyes csoportok kitelepítése, az

etnikai tisztogatás félelmetes világa ismerős Kelet-Közép-Európában. Nem volt ez ismeretlen azonban a fejlettebb Nyugaton sem. Bár sokan hangoztatják, hogy a 20. század második felében a francia-német határvidéken nem létezett nemzeti konfliktus a német és a francia lakosság között – például a kelet-európai régióban fellángoló területi vitákkal szemben –, de nem számolnak a történeti területi viták következményeivel. Pontosabban azzal, hogy azután, hogy 1871. május 10-én Bismarck és Jules Favre aláírták a porosz-francia háborút lezáró béketárgyalást, Franciaország mintegy ötmilliárd frank hadisarcot volt kénytelen fizetni Németországnak. Elzász-Lotaringia területén – ami a Német Birodalom részévé vált – 1871 és 1910 között mintegy félmillió francia cserélt helyet háromszázezer német ajkúval. Mindezek mellett, egy másik szélsőségesen nacionalista „megoldás” volt ezen problémákra a genocídium, vagy a gazdasági alárendeltség megteremtése oly módon, hogy egy bizonyos közösséget a munkaerőpiac perifériájára szorítottak, megvonva tőlük egyben az alapvető emberi és politikai jogokat is (Mayall, 1990, 82–83.).

Florian Znaniecki a múlt század elején úgy gondolta, hogy a területi követelések „sokszor morális vagy vallási eredetűek”, (így) *a mi földünk és az őseink földje* kifejezések emberek tömegei számára válnak kiemelkedő jelentőségűvé” (Znaniecki, 1952, 96.). Ez a fogalom visszaidézi a romantika klasszikusait, Johann Gottfried von Herdert és Johann Gottlieb Fichtét, akik szerint a nemzet fogalma nem más, mint közös nyelv és terület. Ahogyan Elie Kedourie idézi Fichtét: „Egy állam elsődleges, eredeti és igazi határai minden kétséget kizáróan a belső határok. A belső határokból következnek a külső határok, azáltal, hogy az ember belak egy területet. S az embert nem az teszi emberré, hogy belak egy hegyet vagy folyót, hanem az, hogy mindezt más emberekkel együtt

teszi, a természet jogai szerint” (Kedourie, 1967, 70.).

Az idealisták szerint a nemzet természetes határokkal van megáldva, bár Ernest Renan már felhívta a figyelmet arra, hogy nem léteznek „természetes” határok. A nemzeti földrajzról beszélve Renan több mint száz éve már azt vallotta, hogy nem ismer önkényesebb és károsabb elméletet ennél. Renan idézve Kedourie elismeri, hogy „nem léteznek természetes határok, sem földrajzi, sem nyelvi értelemben... a határokat hatalmak hozzák létre, és a védelmükre bármikor bevethető hadsereggel tartják fent” (Kedourie, 1967, 69-70.). James Mayall hasonlóan érvel: „Nyilvánvaló, hogy néhány határ – például hegységek, sivatagok, tavak vagy egy tengerek által körülvevett sziget – elfogadhatóbbnak mutatkozik másoknál, főként ha már hosszú ideje fennáll, de mégis ki kell jelentenünk, hogy természetes határ nem létezik, csak politikai, kulturális eredetű, melyet el lehet foglalni és megszállás alatt tartani” (Mayall, 1990, 80.).

A határ mint elméleti megközelítési lehetőség Frederik Barth *Etnikai csoportok és határok* (Barth, 1970) című munkájával került az antropológia és az ebből kiváló etnikai tanulmányok központi témájává. Barth tanulmánya nem a politikai értelemben vett határkonfliktusokról szól, noha a „kulturális határ” fogalmába egyértelműen beletartozik a terület és a határ kérdése. Barth szerint: „A határok, melyekre nagy figyelmet kell fordítanunk, természetesen társadalmi határok is egyben, bár rendelkezhetnek területi megfelelővel is”, s még hozzáteszi, hogy „az etnikai csoportok nem feltétlenül vagy szükségképpen kell, hogy önálló területeket birtokoljanak” (Barth, 1970, 12.). Azonban nem huszadik századi érvelés az, hogy az állam és a nemzet szüntelen dialektikus kapcsolatban áll az adott területtel mind valós, mind szimbolikus értelemben. Ahogyan Max Weber korábban megfogal-

mazta, az állam egy meghatározott terület felett rendelkezik legitím erőszak monopóliumával. Anthony Smith szerint az etnikai és nemzeti közösségek egyaránt területhez kötöttek: „Az etnikai csoportoknak nem a birtoklás miatt fontos a területiség, nem is a terület éghajlata, elhelyezkedése, természete miatt – bár ezek is befolyásolják a koncepciót –, hanem mert van egy érezhető szinbiózis egy bizonyos földdarab és a rajta élő közösség között” (Smith, 1987, 28.). Smith szerint az etnikai közösségek alapvetően három fontos jellemző mentén kapcsolódnak vélt-valós területükhöz: „a vallási központok, a közös emlékezés kapcsolata és a külső elismerés” által. A történész Jan C. Heesterman hasonlóan érvel a határokat illetően, amelyek „egyaránt betöltik az elválasztás és az összekötés funkcióját is, [ami miatt] kockázatosak és veszélyesek” (Heesterman, 1985, 69.). Így a modern határok kiemelt szerepet kapnak olyan kis európai államoknál, amelyekben jellemző a gazdasági önellátás és belső piac, valamint a gazdasági-kulturális fejlődés lendülete. A szociológus Shmuel Noah Eisenstadt szerint ezen államok problémája nem kizárólag gazdasági, hanem kulturális is, ugyanis: „A kis országok egyik legnagyobb kulturális problémája az, hogy hogyan egyeztessék össze a rangos nemzetközi kultúra befogadását (mennyiségi értelemben) és saját identitásuk, valamint a külföldi elismerés megőrzését” (Eisenstadt, 1987, 69.).

Összehasonlítva Eisenstadt, Smith és Heesterman gondolatait, John Coakley meggyőző érveket sorakoztatott fel arra, hogy az etnikai és nemzeti közösségek rendkívül találékonyan változtathatják, átléphetik vagy forgathatják fel az államhatárokat a nemzet szolgálatában. „Az emberek és a föld – írja Coakley – jelentik a két legfontosabb tényezőt a patriotizmusban és a nacionalizmusban... Az etnikai csoportok szorosan kötődnek egy bizonyos »nemzeti« területhez, és, hogy követeléseiket alátámaszák, különböző történelmi, pszeudotörténelmi

vagy akár folklorisztikus elemeket is hajlandóak felhasználni” (Coakley, 1993, 2.). Amikor ez a nemzeti terület a nemzetállamon kívül esik, és más csoportok is lakják, akkor a kötődés még erőteljesebbé válhat a nemzeti vezetők számára (például baszk régió, Észak-Írország, Schleswig-Holstein, Kasmír, Kelet-Timor, Erdély).

Coakley felvet egy másik fontos kérdést is: az állam legális keretben fogja össze a nemzeti-kisebbségi csoportokat a tradicionális határterületek felett, melyekre pont ezek a csoportok tartanak igényt. Ezért a kisebbségek egyenesen megkárosítottnak érezhetik magukat akkor, amikor vélt vagy valós területükre egy más állam vagy szomszédos közösség „tolakodik” be. A sértetteknek ezek után lehetőséget kell találniuk arra, hogy területi követelésekkel álljanak elő, mire az állam vagy megváltoztatja az etno-nacionális határokat, vagy szétszórja a csoportot az államon kívül.

Ezen vizsgálatából világosan kiderül az, hogy minél nagyobb hatást akar gyakorolni az állam, minél jobban ki akar használni egy bizonyos területet, annál jobban érezhetik a helyi közösségek, hogy jogaikat megsértették, szülőföldjükön erőszakot követtek el. A területi konfliktus másik dimenziójaként értékelhetőek azok az erőszakos cselekmények, melyeket a küzdő felek szülőhazájuk védelme érdekében követtek el. Ezek helyszíne – Anthony Smith szerint – a „szent központok” (történelmi épületek, emlékhelyek, parkok stb.) közelében van, melyek kiemelt fontosságot kapnak, pláne ha a „benszüilött” lakosság úgy érzi, hogy az újonnan érkezettek el akarják foglalni az ősi, „szent” területet (Erdély, Ajodha, Jeruzsálem, Észak-Írország vagy a japán partoknál fekvő Kunli-szigetek).

Kétségtelen, hogy a 19. század óta kialakult nemzetállamok olyan korlátozott területek, melyeket veszélyes, érzékeny határok vesznek körül. Franciaország az élő példája a modern európai politikai szimbolizmusnak. Olyan határokkal rendelkezik, melyekről az

1872-es Larousse-féle *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle* azt írja: „Minden határvidék, melyet Isten kezéből kapott, és melynek részét képezik a forradalmi újjáalakulás római és kelta múltjának visszahódított területei és főként Tolbiac csatamezeje, illetve a charlemagne-i síremlék” (Heesterman, 1985, 59.). Ez a megfogalmazás tökéletes példája annak, hogyan válnak területi és történelmi határok – és velük sírok, temetők és halott hősök – „szentté” vagy istentől eredeztetetté a nemzetek számára, attól függetlenül, hogy az idők során miként változtak az államhatárok. Ebben a kontextusban talán a francia-spanyol határvitákról szóló tanulmányok fogják át a legjobban a határok természetének kutatását. Peter Sahlins szerint, a határvidék nagy szerepet játszik az állam és nemzet kialakulásában: „a határvonal milyenségét és jelentőségét a helyi, határvidéki társadalmi kapcsolatok határozták meg, tehát a helyi és nemzeti érdekek dialektikája alakította ki a nemzeti terület határait” (Sahlins, 1989, 8.). Sahlins azt hangsúlyozza, hogy a mítoszteremtésben a periféria játssza a legfőbb szerepet, a centrum csak később tulajdonítja el a vezetést. Az államok meghatározzák a határaikat, szabályozzák a határátlépést, és dokumentumokat (ítélével, határátlépési engedély) használnak arra, hogy ellenőrizzék a határforgalmat és együttműködést. De minél erősebb a szabályozás, annál nagyobb a vele szembeni ellenállás is. Az olyan fogalmak, mint „illegális bevándorló”, „vendégmunkás”, „menedékjogot kérő” vagy „menekült”, jól lefestik az Európai Unió országainak azon problémáját, hogy fenntartsák a nemzeti és nemzetközi határokat.

A kelet-közép-európai határregió

Ezt a régiót az előző századokban úgy jelölték ki, mint a nyugati civilizáció legkeletibb részét, Európa és Ázsia közötti határvidékét. Egy tanulmány, például, úgy határozza meg Kelet-Közép-Európa határait, mint a nyugati

német-olasz nyelvterület és a volt Szovjetunió politikai határvonala közötti határvidéket, míg az észak-déli paramétereket a Baltikum és a Földközi-tenger jelenti (Magocsi, 1993). Történelmi-politikai nézőpontból Közép-Kelet-Európa határait sokféle erő változtatta: háború, gazdasági konjunktúra és dekonjunktúra, etnikai villongás és változó nemzetközi erőviszonyok. Nem véletlen tehát, hogy egyes tudósok úgy utaltak erre a régióra, mint a rendkívül gyakori felkelések és háborúk, általában: a nem európai minőségek hazájára. A századforduló tájától Nyugat-Európában uralkodóvá vált az a nézet, hogy Közép-Kelet-Európa Oroszország és Németország közötti határvidéke ráadásul veszélyes határvidék. Viscount Rothermere – a brit miniszterelnök tanácsadója az 1919-es párizsi béketárgyalásokon – szerint ez a terület „Európa lőszerraktárának számított”. Többen hasonlóan fogalmaztak, amikor ezt a határ régiót „válságzónának”, „az etnikai törésvonalak zónájának” nevezték.

Ezen definíciók előfutárának tekinthető az a geopolitikai koncepció, mely szerint a Római Birodalom, majd később az Osztrák-Magyar Monarchia keleti része periferiára szorult Európában, és már csak úgy utaltak rá, mint a fejlett nyugat és a technikailag kevésbé fejlett kelet közötti határvidékre. Ezt Dudley Seers is megfogalmazta: „A nyugat-európai rendszeren belül minél keletebbre van egy állam Németországtól, annál rosszabbak a társadalmi viszonyai... Míg Magyarország és Lengyelország valahol a centrum és a periféria között helyezkedik el, addig Bulgária és Románia tisztán periférikus jellegű, mind gazdasági struktúrájában, a nemzeti bevételeket tekintve, társadalmilag, és jobban függ az importált technológiától is” (Seers, 1979, 20.)

A II. világháború utáni államhatárok fenntarthatóságát a párizsi, potsdami, és jaltai megállapodás, valamint a sztálini nemzetfogalom legitímálta. A nemzet e megfogalmazás szerint egy olyan történetileg stabil

közösség, amely nemcsak közös nyelvvel, gazdasággal és kultúrával bír, hanem joga van az önmeghatározásra és közös területre is. A kelet-európai határokról a 20. században először 1918-ban, majd 1945-ben döntöttek, ez utóbbi alkalommal mind Moszkva, mind a nyugati hatalmak részvételével. Néhány politikus és tudós természetesen vette létüket, míg mások szkeptikusabbak voltak. Valójában az 1960-as és 70-es években a legtöbb etnológiai és antropológiai tanulmány a szimbolikus határookra helyezve a hangsúlyt, a nemzeti nyelv és kultúra ellenében érintetlenül hagyta a tényleges határok kérdését.

Visszanézve természetesen könnyű azt mondani, hogy az akkori tudósok eléggé lassan jöttek rá arra, hogy a sztálini nemzetterület koncepció már eleve elhibázott volt. A nemzetek ugyanis eléggé messze állnak attól, hogy stabil közösségek legyenek, s ráadásul az önmeghatározás jogával a szocializmus időszaka alatt nem élhettek. A közös szovjet, jugoszláv és csehszlovák nemzet kialakítását vizsgálva, teljes bizonyossággal kijelenthető, hogy a marxista-leninista elmélet a gyakorlatban nem működött, de sokkal jobban kitalált internacionalizmus volt, mint a 19. századi kitalált nemzetidea.

A „keleti blokkban” az általánosan elfogadott marxizmus-leninizmussal átítatott tudományoknak közel negyven évébe telt az, hogy felismerjék, az etnikai csoportok mindegyike él és virul, és boldogulásuk létfontosságú az állam fennmaradása szempontjából. Ennek felfedezése azonban már túl későn érkezett a totalitárius rezsimek számára, amelyek addig kitelepítéssel, erőszakos asszimilációval és terrorral próbálták megoldani a kisebbségi kérdéseket. A leviatáni kommunista állam hiába próbálta likvidálni az etnikai csoportokat, pártokat és sajtót, helyükbe hasonló, a hivatásos ideológiát képviselő intézményeket helyezve. A probléma nem is igazán magukkal az intézményekkel volt, hanem inkább azzal, amit

ezek képviseltek. Bulgária, Jugoszlávia és Románia esetében ezek a rejtett, szunnyadó – törökök-bolgárok, szerbek-horvátok, cigányok-albánok, magyarok, németek, zsidók, cigányok és románok közötti – etnikai ellentétek okozták a gyűlölt rezsimok összeomlását. Amint ez megtörtént, erőszakhullám indult Koszovóban, Erdélyben, Örményországban, a balti államokban és Közép-Ázsiában, néhány nap alatt témát szolgáltatva a helyi és nemzetközi sajtónak.

1989 óta beszélhetünk a nemzeti mozgalmak és területiális konfliktusok nem várt újjáéledéséről, valamint teljesen új nemzetállamok kialakulásáról. Míg néhány nemzet (cseh, szlovák, szlovén, horvát, szerb) államilag is újjászerveződött, mások (lengyel, magyar, román) újrafogalmazták nemzeti identitásuk alapjait. Sok kisebb etnikai csoport is (roma, lett, zsidó) megerősítette vagy újjáalkotta identitását, míg a szovjet birodalom romjaiból számos nemzetállam született (Macedónia, Moldova, Szakha [Jakutia]).

A közép-kelet-európai régió mint politikailag érzékeny határvidék alakult újjá, amelynek huszadik századi identitását a nemzeti törekvések is formálták. Természetesen Renan megállapítása ma is igaz: a földrajz alapvetően nem határozza meg a nemzetet, de meghatározza a nemzeti mozgalmat, azt a politikai folyamatot, amit – bár a magyarban ez rosszul hangzik – nacionalizmusnak nevezhetünk. Ugyanúgy meghatározza a földrajz és területiség a nemzeti identitást és annak előképét, a nemzeti képzetet.

Természetesen izgalmas kérdés a kutatás számára, hogy honnan erednek azok a térképzetek, területképek, határviták, melyek mentén kifomálódnak és a külső hatások keresztüzében újjáélednek az etnikai és nemzeti identitások. A határkultúra és határkutatások elméletei szerint, a határmitizálás lényegét nem feltétlenül a nemzet feltalálása vagy a különböző nemzetképek fel- s kitalálása modellel tudjuk megragadni.

Bár kétségtelen, hogy Benedict Anderson után, sokan éltek a „kitalált nemzet” fogalmával, ami viszont nem könnyen alkalmazható területekre, országokra és földrészekre egyaránt. A nemzeti szellemű – sokszor túlfűtött felhangoktól sem mentes – diskurzus mint egy távoli, védőbástyaként funkcionáló anyaföldre utal a határvidékre. A nemzeti elit főként úgy tekint rá, mint a saját nemzeti területe szempontjából legfontosabb régióra, a kultúra és nemzet bölcsőjére.

A brit történész Carlyle MacCartney arról írt egyik, a régió kora középkorával foglalkozó munkájában (ami egyébként Anthony Smith elméletét is megalapozta), hogy a Közép-Duna-medence „természetes egységet”, „harmonikus egészet” alkot. A régió politikatörténetét vizsgálva világossá válik, hogy az itt lévő államokra és a határvonalak kialakulására kétfélel is nyomást gyakoroltak, a Habsburg-ház és az Oszmán Birodalom irányából is. Így a terület különböző részei (Felvidék, Délvidék, Erdély) speciális hűbéri viszonyt élhettek meg, sokszor ellenséges politikának alávetve magukat. Az Oszmán Birodalom hanyatlása után, hogy megartatható legyen ez az óriási terület, a Habsburg-ház különös figyelmet fordított a határok őrzésére. Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlását követően a területek más és más nemzetállamok részeivé váltak.

A nemzeti értelmiség számára a távoli terület évszázadai nem egyszerűen csak történeti tények, hanem a nemzeti kultúra zivataros évszázadai is egyben. Mivel ez a kulturális terület rendelkezik azzal az előnnyel, hogy távol esik a centrumtól, ezért úgy tekinthetnek rá, mint egy történelmi, ősi területre. Számukra a határregió valaminek a vége és a kezdete egyaránt: területeit és földrajzi jellemzőit azonosítják a nemzeti történelemmel, a jellegzetes folklórral és egy „nemzetileg” felismerhető életvitellel. Többen felismerték, hogy a nemzeti mozgalom kezdetekor az etnográfia, nyelvújítás és folklór központi

szerepet játszik. Érthető tehát, hogy a nemzeti tudományok meglehetősen gyakran szerepeltetik a „távoli vidéket” mint néprajzilag izgalmas és archaikus szülőhelyet (például a magyar kultúrában Erdély). A szlovák nemzeti kultúrában a magas-tátrai őslakos (juhász, hegylakó?) figurája ilyen kiemelkedő jelentőségű. Hasonlóan a lengyel nemzeti történelemben is megtalálhatjuk a Kresy néven ismert „távoli vidéket” – részben Litvánia, Belorusszia és Ukrajna területén –, amit a „lengyel kultúra egyik bölcsőjeként” tartanak számon.

A nemzeti diszkusszióban ezt az érvelést terheli az a tény, hogy a távoli határvidék a hagyományos kultúra határa maradt és marad a mai napig is. A nemzeti nézőpont szerint nem fogadható el az államhatár, ugyanis a nemzeti kultúra határvonalai sokkal távolabbi területekre esnek.

E határvidék-felfogás újra és újra erősíti az értelmiséget felsőbbrendűségében, egyben segít ellenállni a szomszédos államokból eredő megosztó, esetleg revizionista törekvéseknek. A határrégió múltjának újraélesztésével, az egyes rezsimek miatt marginalizálódott, etnikai-nemzeti csoportok létfontosságú „ellenállási forrás” teremthetnek maguknak. Michael Taussig hasonlóan fogalmaz a „Harmadik világ” határainak problematikájával kapcsolatban: „A határok eltűntek, és egyben kiterjedtek is, hogy elfedjék azokat a területeket, amelyeket valaha elválasztottak, így lassan minden föld határvidékké alakul át.” (Taussig, 1993, 249.). Ez olyan értelmezési keretet ad, amelyben a határvidék a nemzeti földrajz legfontosabb régiójává válik. Manapság, amikor a kelet-közép-európai politikusok és értelmiségiek az Európai Unióhoz való csatlakozás lázában égnek, a politikai határokat még mindig a nemzet határaiként fogják fel, beleértve azokat az elszakított régiókat, ahol az anyanemzethez tartozó kisebbségi csoportok élnek.

Ahhoz, hogy a nemzeti múlt kellőképpen eredeti vagy éppen teljesen idegen legyen, a történelmet manipulálni kell, hiszen csak így bizonyítható a területi integritás vagy az autonómia követelés. Ebben a kreált történelemben a feleknek fel kell ruháznuk egy területet, ahová a cselekményeket és szereplőket helyezhetik, s távoli határvidék erre tökéletesnek bizonyul. Mivel ez a terület a nemzet kialakulásához és a történelmi fordulópontokhoz köthető, ezért még jobban telítődik szimbolizmussal és érzelmi szálakkal. Ahogyan Edwin Ardener írja: „a távoli vidékek a múlt romjaival telítettek”. Ezen az „archaikus” színhelyen tehát a nacionalista elitnek már csak egy bizonyos lakosságra vagy összetartó etnikai csoportokra volt szüksége, melyekre az a feladatot róta, hogy továbbvigyék a szentnek és tradicionálisnak tartott kultúrát. Itt tehát a múlt kibogozhatatlanul egybeszövődik a mindennapi élettel. Annak ellenére, hogy ezek a határok megfoghatatlannak tűnnek, rosszul megrajzoltak és változók, ez az a pont, ahol a fájó történelmi események felhasználhatóságát tapasztalhatjuk.

A centrumban állók e terület egyedüli védelmezőinek tartják magukat, akik segítettek átfómálni azt, de a valóságban éppen ellenkező eredményt értek el: a távoli vidéknek el kell szenvednie a megkülönböztetett kulturális, történelmi helyzetéből fakadó kiszáradást és nem megfelelő bánásmódot. Ez a romantikus geopolitika kettősségre épül: (1) a centrumnak újra és újra meg kell erősítenie vezető pozícióját a határvidékkel kapcsolatban, és (2) a perifériának meg kell őriznie távoli határvidék jellegét, függő voltát, törékenységet, parányiságát és előnytelenégeit.

A nemzeti tudományok számlájára is írható e távoli határvidék-kép ideologizálása és idealizálása. Amint az a nemzeti érzelmektől sem mentes vitákból kiderül, a távoli határvidéken az élet tömördek kulturális és politikai felkeléssel, krízishelyzettel jellemezhető. A régió lakosságának szembe kellett néznie

az olykor baráti, néha ellenséges nyomásra született kihívásokkal. Ennek egyenes eredménye, hogy életüket külföldiek, vendégek vagy turisták közelségében kell élniük. A határvidékek lakóinak folyamatos kapcsolatban kell lenniük idegenekkel vagy új jövevényekkel. Ez lehet az oka annak, hogy az ezen a területen élők néha szélsőséges, erőszakos viselkedést mutatnak a bevándorlókkal vagy akár a saját lakosságukkal szemben. Ezzel párhuzamosan természetesen a békés együttélésre is szükségük van, a túlélés érdekében. A nemzeti történetírásban a centrum mégis azt érzi, hogy a határvidéket állandó támadás fenyegeti. Amikor pedig a centrumot éri támadás, a periféria feladata, hogy a jövő generációi számára egyedül vigye tovább és mentse meg a hagyományokat.

A határvidéken élők bábáskodtak a nemzeti kultúra és történelem születésénél, egyben táplálták fejlődését az „idegen” közegben. A konyhájuknak, zenéjüknek, öltözködésüknek, táncaiknak és épületeiknek szinte már kötelesség ki kell fejezniük ezt a fajta közelséget és a sikeres asszimilációt. A határvidékek lakóinak ez az együttélés akarva-akaratlan – mindennapi realitás. A kulturális különbségek egzotikumra beleillik a tudósok, néprajzkutatók és történészek által kreált képbe. E képnek az a célja, hogy megmaradjon a régió „távoli,” archaikus természete. Az egzotikum fenntartása így az egyik elsőrangú feladata a határvidéknek.

A centrum szinte dicsőíti a távoliségot és elmaradottságot, mert – saját magával ellentétben – a távoli vidék valamiféle „törvényenkívüliséget” szimbolizál. Ezért ezek a régiók a folyamatos „eseménytúltengés” állapotában vannak. Ám másféle törvényszerűséget is találunk itt, a sokszínű etnikai összetétel sajátos „nemes barbárokat” nevel ki, kiket a többség és a kisebbség másként ábrázol.

De a határvidékek lakóira nem szabad úgy tekintenünk, mint hibridekre, akiknek nincs önálló nemzeti identitásuk, és csak egy

betelepítés honosított polgárai. Amit Donna Flynn ír a nigériai határvidékről, igaz más határvidékre is. Az ilyen határterületek lakóinak „fel kell ismerniük azt, hogy több nemzethez tartozásuk miatt azzal a kölcsönös előnnyel rendelkeznek, hogy manipulálhatják a határvonalat, tárgyalhatnak róla... határnak lenni jelent elválasztást és összekötést; kirekesztést és befogadást; függetlenséget és függést egyaránt” (Flynn, 1994, 327.). Ez csak egy a számos ellentmondás közül, mely a határvidékeket meghatározza. Hasonló ellentmondás a hovatarozás kérdése, amely sosem egyszerű és nem is egyirányú, hanem sokoldalú és ellentmondásos folyamat; az „állampolgári hűség” ingadozik az állam, régió, nemzet és etnikai csoport között.

A nemzeti elit nem csupán elképzeli; folyamatosan át is alakítja a határvidéket, amely nő vagy összezsugorodik a politikai erők súlya alatt. Az igazi régió sokféle más régióval kapcsolatos felfogást eredményez, és az írók, kutatók által leírt helyi tapasztalatokból, történetekből számtalan variáció jöhet létre. Többen kijelentették már ebben a kontextusban azt – erre emlékezünk kell, amikor Benedict Andersont idézzük –, miszerint a nemzetet nagyrészt költők és írók találják ki: a nemzeti kultúrát megtestesítő vidéket sok esetben is ők írják át, s eredményeiket (vágyaikat?) politikusok vagy fanatikusok valósítják meg.

A határkultúrát tanulmányozó kutatók generációról generációra felfedezik azt, hogy a határvidék különleges kulturális jegyei egyfajta jelzésként vagy figyelmeztetésként szolgálnak arra nézve, hogy miben különbözik ez a régió a többitől. A határvidékek nemcsak körülvesznek és távol tartanak, hanem létrehozják a saját jelenlétük logikáját. Ezek a területek nem igazán nevezhetőek sötétnek, üresnek vagy áthatolhatatlannak. Ardener szerint a határvidékek a múlt romjaival telítettek, és talán ez biztosítja számukra a külvilággal való folyamatos kapcsolattartást. A határvidékek

telítettek interakciókkal, zűrzavarokkal és kétértelműséggel, mert olyan kultúrák küszöbét jelentik, melyek soha nem ének véget, hanem új életfomákhoz vezetnek. A küzdő felek úgy tekintenek a határvidékre, mint a nemzeti tradíciók szükséges formálójára, amelyek felfedik a másképpen fel nem merülő dichotómiákat és fontos tényeket. Ardenert idézve: „A távoli vidékek sokszor sugallják a megállíthatatlan pesszimizmus vagy az utópikus optimizmus, a változás és hanyatlás képét”. Így a határregió nemcsak egyszerű utópia, hanem egyben az utópia átformálásának egyik lehetséges változata is.

Összefoglalva a fentieket, fontos kiemelni, hogy a területiségnek van nem területiális összetevője is. Sőt, ahogyan ezt több területi vita körül kialakult mítosz is mutatja, a nemzeti területtel kapcsolatos vádaskodások sokszor nem is területiként jelennek meg. A vitákból nyilvánvaló, hogy a nemzetnek, mind a területiségnek vannak elő-sutóképzetei. A semmiből nem lehet egy nemzetet, akár egy régiót vagy or-

szágrészt kreálni. Tehát a határvidék nemcsak egyszerűen szimbólumként funkcionál, mivel a szimbólumok magukban semmire sem elegendőek; a képzeletet – csakúgy, mint az elméletet – valós tárgyakhoz, emberekhez, területekhez kell kötni ahhoz, hogy föltöltődjön értékekkel és érvekkel. A határvidék többkultúrájúsága ehhez szolgáltat megfelelő valós alapot.

Elemzésem során próbáltam rávilágítani azon alapvető módozatokra, melyekkel a nemzetek és államok megkísérik megszerezni, újradefiniálni, tárgyalni saját identitásukat, ezzel befolyásolva saját határaikat, de másokét is. Ez eklatánsan bizonyítja a nemzeti elitjének küzdelmét azért, hogy birtokolják – sokszor szimbolikusan – azt a közös régiót, amit magukénak éreznek. A határregió ilyen, történeti-politikai tematizálása kimerítő kutatási lehetőséget ad az állammal, a nemzettel és az identitással foglalkozó kutató számára.

Kulcsszavak: *határkultúra, regionális kutatások, Európa, Közép-Kelet-Európa*

IRODALOM

- Anderson, Benedict (1983): *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, London
- Ardenner, Edwin (1987): *Remote Areas: Some Theoretical Consideration*. In: Jackson, Anthony (ed.): *Anthropology at Home*. Tavistock, London, 38–54.
- Barth, Frederick (1970): *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference*. George Allen & Unwin, Oslo–London
- Coakley, John (1993): *Introduction: The Territorial Management of Ethnic Conflict*. *Regional Politics and Policy*, 3, 1, 1–22.
- Coates, Ken (1997): *Boundaries and the Pacific Northwest: The Historical and Contemporary Significance of Borders in Western North America*. In: Landgren, Lars-Folke –Hayrynen, Maunu (ed.): *The Dividing Line: Borders and National Peripheries*. Renwall Institute, Helsinki
- Eisenstadt, Shmuel Noah (1987): *Reflections on Center-Periphery Relations in Small European States*. In: Eisenstadt, Shmuel Noah (ed.): *European Civilization in a Comparative Perspective: A Study in the Relations between Culture and Social Structure*. Norwegian University Press, Oslo, 68–69.
- Flynn, Donna K. (1997): *We Are the Border: Identity, Exchange, and the State Along the Bénin-Nigeria Border*. *American Ethnologist*, 24, 2, 311–330.

- Heesterman, Jan C. (1985): *Two Types of Spatial Boundaries*. In: Cohen, Erik – Lissak, M. – Almagor, U. (eds.): *Comparative Social Dynamics*. Westview Press, Boulder, 58–89.
- Kecoulourie, Elie (1967): *Nationalism*. Praeger, New York
- Magocsi, Paul Robert (1993): *Historical Atlas of East Central Europe*. Univ. of Washington Press, Seattle
- Mayall, James (1990): *Nationalism and International Society*. Cambridge University Press, Cambridge
- Rokkan, Stein – Urwin, Derek W. (eds.) (1982): *The Politics of Territorial Identity: Studies in European Regionalism*. Sage, London
- Sahlins, Peter (1989): *Boundaries: The Making of France, Spain in the Pyrenees*. University of California Press, Berkeley.
- Seers, Dudley (1979): *The Periphery of Europe*. In: Seers, Dudley – Schaffer, B. – Kiljunen, M-L. (eds.): *Underdeveloped Europe: Studies in Core–Periphery Relations*. Humanities Press, Atlantic Highlands, 1–29.
- Smith, Anthony D. (1987): *The Ethnic Origins of Nations*. Basil Blackwell, London
- Taussig, Michael (1993): *Mimesis and Alterity. A Particular History of The Senses*. Routledge, London
- Wilson, Thomas M. – Donnan, Hastings (eds.) (1998): *Border Identities*. Cambridge University Press, Cambridge
- Znaniecki, Florian (1952): *Modern Nationalities*. The University of Illinois Press, Urbana